

## **Zachowania konsumpcyjne ludzi starszych w Polsce na początku XXI wieku.**

Słowa kluczowe: konsumpcja, zachowania konsumpcyjne, zachowania nabywcze, emeryci, renciści

### **1. Wprowadzenie**

W rozważaniach nad ludźmi starszymi ważne miejsce zajmuje konsumpcja. W dzisiejszym społeczeństwie konsumpcja nie jest już tylko środkiem służącym do zaspokajania potrzeb organizmu, ale przekształciła się ona w wartość, która wyznacza cele życia człowieka i uzasadnia jego egzystencję. Stając się ważną wartością społeczną, wpływa na cele ludzkich dążeń, motywując indywidualną aktywność gospodarczą i społeczną. Poznanie zachowań ludzi starszych w sferze konsumpcji pozwoli spojrzeć szerzej na tę kategorię społeczną.

Niniejsze opracowanie ma na celu ukazanie zachowań konsumpcyjnych emerytów i rencistów w Polsce na początku XXI wieku. Autor na podstawie analizy wyników danych wtórnych zawartych w opracowaniach statystycznych Głównego Urzędu Statystycznego i danych pierwotnych pozyskanych z badań własnych nad przemianami konsumpcji w Polsce, szuka m.in. odpowiedzi na następujące pytania badawcze: Jak dochód rozporządzalny wpływa na wybory konsumpcyjne badanych osób? Jak przedstawia się poziom i struktura konsumpcji badanych osób? Czy i w jakim zakresie oszczędzanie wyznacza ramy dążeń konsumpcyjnych? Czy i w jakim zakresie w Polsce ma miejsce zróżnicowanie wyposażenia w dobra konsumpcyjne trwałego użytku między kategoriami społeczno-ekonomicznymi? Jakie typy zachowań konsumpcyjnych są najczęściej spotykane wśród emerytów i rencistów?

Badania własne były przeprowadzone za pomocą metody wywiadu kwestionariuszowego na liczącą 1016 osób, reprezentatywnej próbie losowo-adresowej dorosłych mieszkańców Polski (w tym 182 emerytów i 102 rencistów) w czerwcu 2003 r. [Byłok, 2005].

### **2. Zachowania konsumpcyjne**

Zachowanie konsumpcyjne jest procesem ciągłym i nie przebiega tylko w chwili, kiedy nabywca płaci

gotówką lub kartą kredytową za otrzymany towar lub usługę. Pomimo, że akt kupna jest ważną częścią zachowań konsumpcyjnych, zachowania te przebiegają dalej. Rozpatrując kontekst zachowań konsumpcyjnych, możemy powiedzieć, że jest to proces, na który wpływ mają czynniki występujące przed zakupem, w czasie zakupu i po zakupie. Zatem o zachowaniu konsumpcyjnym mówimy dopiero wtedy, gdy bierze się pod uwagę postępowanie jednostki przy zakupie i spożywaniu towarów i usług. W literaturze przedmiotu definicje zachowań konsumpcyjnych kładą nacisk na różne czynniki. Zachowanie konsumenta w wielu pracach ujmowane jest jako pewien zorganizowany ciąg reakcji na bodźce, tj. instynkty i emocje motywujące do zaspokajania odczuwalnych potrzeb [Światowy, 1994]. Najczęściej autorzy definicji podkreślają związek zachowań z potrzebami lub środkami służącymi do ich zaspokojenia. Zachowanie konsumpcyjne to ogół czynności, działań, sposobów postępowania mających na celu zdobycie środków zaspokojenia potrzeb i ogół sposobów działania związanych z poszukiwaniem, zakupem, użytkowaniem i oceną dóbr i usług, które mają zdolność zaspokojenia potrzeb [Gajewski, 1994].

W podejściu do badań zachowań konsumpcyjnych występują dwa odrębne aspekty. Po pierwsze zachowania konsumpcyjne mają charakter procesu, gdzie rozstrzygnięcie następuje poprzez zakup i następnie spożycie. Po wtóre zachowania konsumenta mają głównie indywidualny charakter, który badać możemy nie tylko poprzez ich obserwacje, lecz również poprzez badanie motywów.

Z perspektywy socjologii interesuje nas etap zdobywania środków umożliwiających zaspokojenie danej potrzeby. Etap ten składa się z podetapów, tj. z nabywania dóbr, posiadania dóbr i użytkowania dóbr. Czynność ta jest zazwyczaj poprzedzona wyborem dokonany według złożonego systemu kryteriów, tj. kryteriów ekonomicznych, społecznych, estetycznych, politycznych czy religijnych. W nabywaniu ważną rolę odgrywa wysokość dochodu rozporządzalnego. Na siłę

zakupu wpływ mają również zmiany zasad podatkowych, warunki kredytowania. Ponadto na wielkość zakupów oprócz siły zakupu w dalszym rzędzie wpływają takie zmienne jak powiązania z rodziną i przyjaciółmi, przynależność warstwowa, wiek, itd. [Katona 1960] Zatem na zachowanie nabywcze konsumenta wpływ wywierają uwarunkowania ekonomiczne (np. wielkość dochodu rozporządzalnego), uwarunkowania o charakterze społecznym (np. konsumpcja demonstracyjna), czy psychologicznym (zaspokojenie potrzeb bezpieczeństwa, uznania, itd.).

W skład zachowania konsumpcyjnego wchodzi zakres zachowań określonych posiadaniem. Posiadanie dóbr związane jest ze statusem społecznym jednostki i pełni rolę symbolu i nieformalnego wyznacznika prestiżu. Posiadanie określonych dóbr utrwala pozycję społeczną jednostki w hierarchii grupowej. Dobro, aby mogło spełniać funkcję symboliczną powinno odpowiadać dwóm warunkom [Gajewski, 1994]:

- 1) Musi być łatwe do zauważenia i zidentyfikowania przez innych;
- 2) Musi się wyróżniać jakąś cechą i być przedmiotem, który nie wszyscy posiadają.

Dobra, które pełnią najczęściej rolę symboli i których posiadanie jest istotnym wyróżnieniem społecznym w społeczeństwie konsumenckim to domy, samochody, odzież [Coleman, 1983]. W społeczeństwie rynkowym posiadanie decyduje o sukcesie i jest wyznacznikiem pozycji, jaką posiada jednostka na rynku.

Z terminem zachowanie konsumpcyjne najczęściej kojarzy się zachowanie dotyczące użytkowania. Jan Szczepański [1981] uważa, że analiza użytkowania dóbr powinna być prowadzona z punktu widzenia wymiarów istnienia człowieka oraz jego faz rozwojowych w poszczególnych wymiarach. Wynika z tego, że jednostka w różnych fazach swojego życia (dzieciństwo, młodość, dorosłość i starość) stosuje inne sposoby użytkowania, dostosowane do aktualnie istniejących potrzeb konsumpcyjnych. Analizami użytkowania najczęściej zajmują się ekonomiści, badający sfery spożycia [Wiszniewski, 1993]. Chodzi tutaj o badania etapów zachowania konsumenckiego: nabywania, posiadania, użytkowania, marnowania, których poznanie pozwoli na zbudowanie całościowego obrazu działań konsumentów.

### 3. Kondycja materialna emerytów i rencistów

Konsumpcja to jeden z podstawowych procesów ekonomiczno-społecznych kształtujący jednostkową, jak i grupową tożsamość społeczną. Wśród ekonomicznych determinant konsumpcji możemy wyróżnić: zasoby dóbr konsumpcyjnych i dostępność dóbr publicznych, dochody gospodarstw domowych, poziom i relacje cen dóbr konsumpcyjnych; podaż dóbr konsumpcyjnych oraz organizację ich nabywania [Bywalec, Rudnicki, 1999]. Badając poziom i strukturę konsumpcji, w pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na dochód jako na czynnik wyznaczający siłę konsumencką. Konieczność dostosowania badań dochodu do warunków rynkowych spowodowała wprowadzenie nowych kategorii analitycznych, tj. dochodu rozporządzalnego gospodarstwa domowego i wydatków gospodarstwa domowego [Mazurek-Łopacińska, 1998]. Dochód rozporządzalny obejmuje wszystkie bieżące pieniężne i niepieniężne dochody gospodarstwa domowego pomniejszone o podatki od dochodów, spadków i darowizn oraz nieruchomości.

W okresie przemian społeczno-gospodarczych w Polsce uległ zmianie poziom dochodów rozporządzalnych w gospodarstwach domowych, przyczyniając się do wzrostu zróżnicowań między ekonomiczno-społecznymi grupami gospodarstw domowych (tab.1).

Tab. 1 Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na 1 osobę w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów w latach 1990-2003 jako % dochodu ogółem

| Gospodarstwo domowe  | Poziom dochodów w gospodarstwach domowych ogółem=100 |       |       |       |
|----------------------|------------------------------------------------------|-------|-------|-------|
|                      | 1990                                                 | 1995  | 2000  | 2004  |
| Emerytów i rencistów | 88,9                                                 | 106,4 | 100,1 | 106,0 |

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych z *Budżetów gospodarstw domowych z lat 1990, 1995, 2000, 2004*.

Z analizy tab. 1 wynika, że od 1995 roku gospodarstwa domowe emerytów i rencistów osiągają wyższy poziom dochodu od przeciętnego poziomu dochodów w gospodarstwach domowych – ich dochód (779,22 zł) był wyższy o 6% od dochodu rozporządzalnego ogółem. Należy jednak pamiętać, iż wysoki poziom dochodów emerytów wynika z faktu, że są to gospodarstwa relatywnie mniejsze, a wskaźniki przeliczeniowe są – zgodnie z przyjętymi w badaniach budżetów założeniami metodologicznymi –

przyjmowane są na osobę.<sup>1</sup> Stosunkowo dobra sytuacja dochodowa emerytów i rencistów wynika między innymi z indeksacji bieżących świadczeń emerytalnych i rentowych.

Powyższa konstatacja znajduje odbicie w deklarowanej samoocenie poziomu życia członków własnego gospodarstwa domowego, który uwidacznia się w sposobach gospodarowania pieniędzmi (tab. 2).

Tab. 2 Struktura badanych gospodarstw domowych z uwzględnieniem źródła utrzymania i sposobu gospodarowania dochodem w 2003 roku w %

| Ocena sytuacji dochodowej                                                                  | Ogółem | Renciści | Emeryci |
|--------------------------------------------------------------------------------------------|--------|----------|---------|
| Żyjemy bardzo biednie – nie starcza mi nawet na podstawowe potrzeby                        | 7      | 13       | 6       |
| Żyjemy skromnie – musimy, na co dzień bardzo oszczędnie gospodarować                       | 33     | 43       | 46      |
| Żyjemy średnio – starcza nam, na co dzień, ale musimy oszczędzać na poważniejsze zakupy    | 42     | 38       | 38      |
| Żyjemy raczej dobrze – starcza mi (nam), ale, choć czasem muszę (musimy) na coś oszczędzać | 13     | 8        | 8       |
| Żyjemy dobrze – mogę (możemy) sobie na wiele pozwolić                                      | 3      | 1        | 1       |
| Żyjemy dostatnio – w zasadzie mogę (możemy) sobie pozwolić na wszystko                     | 1      | 1        | 1       |
| Razem                                                                                      | 100    | 100      | 100     |

Źródło: Opracowanie własne

Poniżej średniego poziomu żyje ponad 54% emerytów i rencistów. Na szersze wyjaśnienie zasługuje samoocena poziomu życia emerytów i rencistów. W rzeczywistości sytuacja dochodowa gospodarstw emerytów i rencistów jest relatywnie korzystna. Natomiast subiektywna ocena ich dochodów jest niska. Wynikać to może ze źródeł bariery psychologicznej. Gorsze zdrowie, poczucie niedostosowania i zagubienia, trudne życie wynikające ze zmiany systemu gospodarczego i politycznego oraz częsta konieczność pomocy dorastającym dzieciom lub przeciwnie – samotność są czynnikami wpływającymi na niską samoocenę ekonomicznej sytuacji gospodarstwa domowego [Marody, 2002]. Z badań nad

subiektywną oceną ubóstwa według wieku wynika, że ludzie powyżej 65. roku życia, znacznie częściej niż osoby z każdej innej grupy wieku, oceniają swój dochód jako niewystarczający lub ledwie wystarczający do zaspokojenia bieżącej konsumpcji [Podgórski, 1996]. Można zatem powiedzieć, że w Polsce w ostatnich dziesięciu latach nastąpiło nowe rozwarstwienie dochodowe wewnątrz gospodarstw domowych, co utrwaliło układ stratyfikacyjny społeczeństwa polskiego [Beskid, 1994].

## 2. Struktura konsumpcji w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów

Wraz ze wzrostem dochodów zmienia się popyt konsumpcyjny, a więc także poziom i struktura konsumpcji. Struktura konsumpcji to sposób konsumpcji regulowany społecznym zachowaniem stabilizującym społeczną strukturę [Burghard, 1974]. Konsument ograniczony jest z jednej strony przez społeczną warstwę, do której należy, a z drugiej strony przez sytuację związaną z zakupami dóbr. Człowiek zaspakaja swoje indywidualne potrzeby nie za pomocą dowolnych dóbr, ale za pomocą ważnych dóbr, które symbolizują status społeczny gospodarstwa domowego (określony poziom konsumpcji). Zmiana struktury konsumpcji jest konsekwencją wzrostu jej poziomu oraz aspiracji członków społeczeństw. Pojawia się fundusz swobodnej decyzji, przeznaczony na dobra wyższego rzędu [Kramer, 1997].

Zmiany struktury konsumpcji polskich rodzinach pokazane w tab. 3 odzwierciedlają poziom ich dochodów, zmiany struktury cen, preferencje wynikające z przynależności do określonej grupy społecznej. W grupie emerytów i rencistów latach 1990 i 2004 ma miejsce spadek udziału żywności w ogólnej, przy jednoczesnym wzroście udziału konsumpcji dóbr i usług konsumpcyjnych, w szczególności na znaczeniu zyskał transport, czyli środki transportu, eksploatacja środków transportu i usługi transportowe oraz łączność. Natomiast zmniejszeniu znaczenia uległy wydatki na wyposażenie mieszkań w większości gospodarstw domowych.

<sup>1</sup> W 2001 roku przeciętna liczba osób w gospodarstwach domowych: pracowników – 3,43; pracowników użytkujących gospodarstwo rolne – 4,52; rolników – 4,21; pracujących na własny rachunek – 3,64; emerytów i rencistów – 2,26 [w:] *Rocznik Statystyczny 2001*, Wyd. GUS, Warszawa 2002.

Tab. 3 Struktura konsumpcji w ekonomiczno-społecznych grupach gospodarstw domowych w latach 1900-2004 (w %)

| Rodzaj wydatków                           | Pracownicy |      | Pracownicy-<br>Rolnicy |      | Rolnicy |      | Pracujący na<br>własny<br>rachunek |      | Emeryci i<br>Renciści |      |
|-------------------------------------------|------------|------|------------------------|------|---------|------|------------------------------------|------|-----------------------|------|
|                                           | 1990       | 2004 | 1990                   | 2004 | 1990    | 2004 | 1990                               | 2004 | 1990                  | 2004 |
| Wydatki ogółem                            | 100        | 100  | 100                    | 100  | 100     | 100  | --                                 | 100  | 100                   | 100  |
| Wydatki stałe:                            |            |      |                        |      |         |      |                                    |      |                       |      |
| Użytkowanie mieszkania, nośniki energii   | 10         | 19,3 | 8                      | 15,0 | 9       | 14,0 | --                                 | 17,3 | 9                     | 23,8 |
| Wyposażenie mieszkania                    | 6          | 5,2  | 11                     | 4,9  | 10      | 4,7  | --                                 | 4,8  | 8                     | 4,8  |
| Wydatki na żywność                        | 46         | 25,4 | 49                     | 34,4 | 49      | 38,0 | --                                 | 23,4 | 56                    | 28,9 |
| Wydatki na towary i usługi nieżywnościowe | 39         | 50,1 | 32                     | 45,7 | 32      | 43,3 | --                                 | 54,5 | 27                    | 42,5 |
| Higiena i ochrona zdrowia                 | 3          | 6,6  | 2                      | 5,6  | 2       | 5,9  | --                                 | 6,5  | 4                     | 10,5 |
| Odzież i obuwie                           | 11         | 5,7  | 11                     | 5,8  | 8       | 5,3  | --                                 | 6,0  | 8                     | 3,4  |
| Napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe      | 3          | 2,9  | 3                      | 2,7  | 3       | 2,9  | --                                 | 2,3  | 2                     | 2,3  |
| Transport, łączność                       | 7          | 15,3 | 8                      | 15,9 | 8       | 14,9 | --                                 | 18,7 | 4                     | 10,2 |
| Edukacja                                  | 2          | 3    | 1                      | 2,6  | 1       | 2,0  | --                                 | 3    | 0                     | 0,4  |
| Kultura i rekreacja                       | 9          | 8    | 5                      | 4,8  | 4       | 4,5  | --                                 | 8,9  | 5                     | 5,4  |
| Pozostałe wydatki                         | 4          | 8,6  | 2                      | 8,3  | 6       | 7,8  | --                                 | 9,1  | 4                     | 10,3 |

Źródło: Opracowano na podstawie danych z *Budżetów Gospodarstw Domowych* z lat 1991, 2004

Uzupełnieniem opisu struktury konsumpcji badanej kategorii emerytów i rencistów jest analiza kierunków wydatkowania pieniędzy w gospodarstwie domowym. (tab. 4). Badane osoby w większości wydają całość swoich dochodów na zaspokojenie bieżących potrzeb rodziny (renciści – 83% oraz emeryci – 68%). Stosunkowo mało osób przeznacza część swoich dochodów na zakup dóbr trwałego użytku i na oszczędzanie. Zatem można powiedzieć, że badane kategorie społeczno-zawodowe cechuje niewielka siła konsumpcyjna.

Tab. 4 Kierunki wydatkowania pieniędzy w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów w Polsce w 2003 r. w %

| Na co wydano w Pana(i)<br>gospodarstwie w ciągu ostatniego<br>półrocza                                                                                                  | Ogółem | Renciści | Emeryci |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------|----------|---------|
| W całości na bieżące potrzeby rodziny                                                                                                                                   | 63     | 83       | 68      |
| Część na bieżące potrzeby rodziny, a<br>część odkładaliśmy                                                                                                              | 19     |          |         |
| Część na bieżące potrzeby rodziny, a<br>część inwestowaliśmy w coś, co<br>powinno przynieść dochód (w<br>założeniu lub rozwój własnego<br>interesu, w zakup akcji itd.) | 5      | 0        | 2       |
| Część na bieżące potrzeby rodziny,<br>część przeznaczaliśmy na zakup dóbr<br>trwałego użytku (samochód, lodówka,<br>telewizor itd.)                                     | 13     | 4        | 9       |
| Razem                                                                                                                                                                   | 100    | 100      | 100     |

Źródło: Opracowanie własne

Szczegółowa analiza kierunków zwiększania wydatków na konsumpcje emerytów i rencistów (tab. 5) wskazuje, że badane osoby deklarują przede wszystkim wydatki na wyposażenie mieszkania (renciści 71%, emeryci 54%), wypoczynek (renciści 61%, emeryci 49%) i kulturę (renciści 28%, emeryci 27%). Stosunkowo rzadko badani respondenci deklarują wydatki na żywność. Zatem, można stwierdzić występowanie stosunkowo rozbudzonych aspiracji konsumpcyjnych wśród badanych grup społeczno-ekonomicznych, w szczególności w zakresie konsumpcji dóbr trwałego użytku i dóbr konsumpcyjnych czasu wolnego.

Tab. 5 Deklarowane kierunki zwiększania wydatków emerytów i rencistów w 2003 r. w %

| Badani           | Rodzaj wydatków: |        |                           |            |         |
|------------------|------------------|--------|---------------------------|------------|---------|
|                  | Żywność          | Odzież | Wyposażenie<br>mieszkania | Wypoczynek | Kultura |
| Ogółem<br>badani | 16               | 37     | 68                        | 61         | 36      |
| Renciści         | 22               | 30     | 71                        | 49         | 28      |
| Emeryci          | 15               | 19     | 54                        | 41         | 27      |

Źródło: badania własne

### 3. Oszczędzanie jako wskaźnik dążeń konsumpcyjnych<sup>2</sup>

Ważnym wskaźnikiem zachowań konsumpcyjnym są kierunki oszczędzania. W społeczeństwach wysoko rozwiniętych zaczyna dominować tendencja ich pomocniczej roli w konsumpcji. Dzisiaj oszczędzamy nie po to, aby zapewnić sobie godziwe zabezpieczenie na starość, ale aby nabyć pożądane dobra konsumpcyjne w przyszłości. Stanowią one zatem ważny składnik postrozporządkalności wyborów konsumpcyjnych [Katona, 1960], tj. konsument oszczędza wolną część swojego dochodu na zakupy konsumpcyjne w przyszłości, np. samochodu, mebli, dóbr trwałego użytku.

Cele oszczędzania są ważnym wskaźnikiem kierunków konsumpcji, tj. wydatkowania pieniędzy na określone dobra konsumpcyjne (tab. 6).

Z perspektywy konsumpcji interesujące jest to, po co ludzie odkładają pieniądze. Z badań nad kierunkami oszczędzania wynika, że najsilniejszym motywem oszczędzania jest motyw bezpieczeństwa materialnego (tj. zabezpieczenia na starość i na „czarną godzinę”) w szczególności wśród emerytów (64%). Przyszłość dzieci jako ważny motyw oszczędzania w gospodarstwach domowych, wymieniany jest zwłaszcza wśród emerytów (19%). Wskazuje to na istniejącą orientację w naszym społeczeństwie do pomagania dzieciom, nawet wtedy gdy opuszczą dom rodzinny.

Cele wskazywane przez respondentów związane są z konsumpcją zajmowały różną pozycję. Najczęściej wymieniano ubranie i obuwie jako cel oszczędzania. Dotyczy to zwłaszcza emerytów (14%). Z uwagi na stosunkowo niski dochód w gospodarstwach domowych, do których należą badani respondenci, zakup odzieży jest planowany i na ten cel oszczędza się pieniądze. Pozostałe cele oszczędzania związane z konsumpcją były wymieniane z mniejszą częstotliwością. Dotyczą one przede wszystkim konsumpcji dóbr trwałego użytku (wypożyczenie mieszkania, samochód, sprzęt audio-wideo) i konsumpcji czasu wolnego (sport, hobby).

<sup>2</sup> Przyjmuję, że oszczędzanie jest wskaźnikiem dążeń konsumpcyjnych w sytuacji, gdy w grę wchodzi konsumpcja odłożona, tj. oszczędzanie na przyszłe zakupy określonych dóbr konsumpcyjnych lub usług, np. nabycie kina domowego, samochodu lub wyjazdu na zagraniczne wczasy, itp.

Tab. 6 Cele oszczędzania poszczególnych kategorii społeczno-zawodowych w 2003 r. w %

| Cele oszczędzania                                                  | Ogółem badani | Kategorie społeczne |         |
|--------------------------------------------------------------------|---------------|---------------------|---------|
|                                                                    |               | Renciści            | Emeryci |
| Na „czarną godzinę”                                                | 26            | 21                  | 38      |
| Urlop                                                              | 19            | 8                   | 11      |
| Zabezpieczenie na starość                                          | 18            | 16                  | 26      |
| Dom, mieszkanie                                                    | 18            | 4                   | 11      |
| Przyszłość dzieci                                                  | 18            | 11                  | 19      |
| Dalsze kształcenie swoje lub kogoś z rodziny (np. dzieci)          | 17            | 6                   | 9       |
| Ubranie                                                            | 17            | 9                   | 14      |
| Meble, artykuły gospodarstwa domowego                              | 13            | 8                   | 13      |
| Samochód                                                           | 10            | 8                   | 5       |
| Sport, hobby                                                       | 6             | 0                   | 2       |
| Sprzęt audio, video, komputer                                      | 7             | 1                   | 5       |
| Założenie, rozwój firmy                                            | 2             | 0                   | 0       |
| Kupno maszyn do gospodarstwa, rozwój, unowocześnienie gospodarstwa | 3             | 2                   | 2       |
| Nie mam żadnego celu                                               | 8             | 19                  | 10      |

\*procenty w poszczególnych kolumnach nie sumują się do 100, ponieważ ankietowani mogli wskazać wszystkie cele, na które odkładają pieniądze. W tabeli podano odpowiedzi potwierdzające oszczędzanie na dany cel.

### 4. Domowa infrastruktura konsumpcyjna gospodarstw domowych

Istotnym wskaźnikiem zachowań konsumpcyjnych jest poziom konsumpcji dóbr trwałego użytku. Wspólną cechą dóbr trwałego użytku jest, to, że służą procesowi konsumpcji indywidualnej, nie zużywając się w jednym akcie konsumpcji, ale są wykorzystywane do wielokrotnego użytku oraz zaspakajają wiele potrzeb ludzkich. Stanowią część trwałego majątku konsumpcyjnego, decydując o szeroko pojętej zamożności gospodarstw domowych [Kędzior, 1992]. Posiadanie zasobów dóbr konsumpcyjnych, np. meble, sprzęt radiowo-telewizyjny, sprzęt AGH, środki transportu świadczy o zamożności gospodarstwa domowego i jest wyznacznikiem dobrobytu (tab.7).

Zmiany warunków społeczno-ekonomicznych i krystalizowanie się nowego uwarstwienia społecznego, jakie miały miejsce po 1989 r. doprowadziły do ewolucji w wyposażeniu w sprzęty i urządzenia służące zaspokojeniu określonych potrzeb społecznych w poszczególnych grupach społeczno-ekonomicznych. Analizując poziom wyposażenia gospodarstw domowych emerytów i rencistów, można zbudować następujące wnioski:

- W świetle badań własnych stwierdzić można, że w przypadku dóbr bezpośrednio służących gospodarstwu domowemu emerytów i rencistów najwyższy poziom nasycenia występował w przypadku lodówki i pralki, nieco niższy miał miejsce w odniesieniu do zamrażarki. Natomiast niski stopień nasycenia zanotowano w przypadku kuchni mikrofalowej, pralko-suszarki i zmywarki do naczyń. W dobra te najczęściej były wyposażone gospodarstwa rencistów. Stosunkowo rzadziej posiadali te dobra emeryci.

- W zakresie elektronicznego sprzętu powszechnego użytku wysoki stopień nasycenia dotyczył telewizora kolorowego, średni natomiast miał miejsce w przypadku magnetowidu i telefonu. W pozostałe sprzęty związane z rozrywką i komunikacją badane gospodarstwa domowe rzadko były wyposażone. Np. stosunkowo rzadko wyposażeni w ten sprzęt byli emeryci (24%). Podobnie przedstawiała się sytuacja w przypadku komputera, który posiadało tylko 18% emerytów. Gospodarstwa domowe emerytów i rencistów posiadają stosunkowo mniej tego typu sprzętu niż gospodarstwa domowe pozostałych kategorii społeczno-zawodowych.

- Dobra trwałego użytku związane z mobilnością były w posiadaniu stosunkowo dużej liczby badanych respondentów. Samochód posiadało 42% rencistów i 35% emerytów.

- Duże różnice w wyposażeniu ze względu na rodzaj gospodarstw domowych występowały w przypadku nowoczesnych dóbr, pełniących funkcje dóbr luksusowych (komputer osobisty, kamera wideo, zmywarka do naczyń). Śladowe ilości tych sprzętów posiadały gospodarstwa domowe emerytów i rencistów.

Reasumując możemy powiedzieć, że w gospodarstwach domowych rencistów i emerytów w porównaniu z typowym gospodarstwem domowym stosunkowo wolniej następuje unowocześnienie nowoczesnego sprzętu. Obserwuje się coraz większe zróżnicowanie w dostępie do dóbr luksusowych. Głównie dotyczy to sprzętu związanego z rozrywką w domu (branża TV), pracą w domu (mikrokomputer) oraz środków transportu (samochód) (zob. [Mazurek-Łopacińska, 1998]). Wpływ na te przemiany ma również rozwój postępu technologicznego na świecie oraz rozwój wymiany międzynarodowej, które wpływają na powstawanie nowych potrzeb konsumpcyjnych i oferują nowoczesne dobra i urządzenia umożliwiające ich zaspokojenie, np. odtwarzacze DVD, laptopy, itd.

Tab. 7 Wyposażenie gospodarstw domowych osób biernych zawodowo w wybrane dobra trwałego użytku w 2003 w %

| Rodzaj dobra trwałego użytku           | Ogółem badani | Kategorie społeczna |         |
|----------------------------------------|---------------|---------------------|---------|
|                                        |               | Renciści            | Emeryci |
| Pralka                                 | 96            | 94                  | 94      |
| Pralko-suszarka                        | 11            | 12                  | 11      |
| Lodówka                                | 97            | 99                  | 96      |
| Zamrażarka                             | 53            | 49                  | 40      |
| Kuchnia mikrofalowa                    | 32            | 26                  | 23      |
| Zmywarka do naczyń                     | 7             | 6                   | 5       |
| Telewizor kolorowy                     | 97            | 98                  | 87      |
| Komputer, drukarka, skaner             | 39            | 20                  | 18      |
| TV satelitarna indywidualna            | 28            | 25                  | 20      |
| TV kablowa                             | 32            | 19                  | 29      |
| Magnetowid, odtwarzacz DVD             | 63            | 46                  | 41      |
| Sprzęt audio, odtwarzacz kompaktowy    | 52            | 39                  | 29      |
| Telefon komórkowy                      | 52            | 29                  | 24      |
| Dzieła sztuki (obrazy, rzeźby, antyki) | 6             | 3                   | 10      |
| Biżuteria                              | 30            | 18                  | 20      |
| Zbiór książek powyżej 50 szt.          | 42            | 30                  | 38      |
| Motocykl, skuter                       | 5             | 6                   | 4       |
| Samochód                               | 53            | 42                  | 35      |

\*procenty w poszczególnych kolumnach nie sumują się, do 100, ponieważ ankietowani mogli wskazać wszystkie dobra, które posiadają.

Źródło: badania własne

## 5. Zachowania nabywcze emerytów i rencistów

Jednym z ważnych etapów zachowania konsumpcyjnego jest nabywanie, które determinowane jest miejscem i formą sprzedaży. Można je najogólniej podzielić na:

- formy sprzedaży zlokalizowane fizycznie w punktach sieci handlowej, w sklepach wielobranżowych, jednobranżowych, w supermarketach, domach towarowych, sklepach ekskluzywnych itp.;
- formy sprzedaży bezpośredniej (m.in. sprzedaż wysyłkowa, sprzedaż sieciowa).

Na wybór miejsca zakupu wpływa wiele okoliczności. Do jednej z głównych zaliczamy typ sklepu, w którym robione są zakupy. W tab. 8 zestawiono wyniki badań dotyczące najczęściej wybieranych miejsc zakupów przez konsumentów.

Spośród przedstawionych form sieci handlowej, tj. małych sklepów, supermarketów, hurtowni, sklepów patronackich, bazaru, targowiska, badani emeryci i renciści najczęściej wskazywali na małe sklepy, gdzie towar podaje ekspedient oraz na mały i średni sklep

samoobsługowy (do 3 kas). Sklepy te najczęściej usytuowane są niedaleko miejsca zamieszkania, nie wymaga to dodatkowych kosztów na przejazd do nich. Zdecydowana większość konsumentów nabywa w tych sklepach artykuły żywnościowe i środki czystości.

Tab. 8 Miejsca dokonywania zakupów przez emerytów i rencistów w 2003r w %\*

| Miejsca zakupów                                                 | Ogółem badani | Kategorie społeczna |         |
|-----------------------------------------------------------------|---------------|---------------------|---------|
|                                                                 |               | Renciści            | Emeryci |
| 1. Mały sklep, gdzie towar podaje ekspedient                    | 43            | 51                  | 44      |
| 2. Mały i średni sklep samoobsługowy (do 3 kas)                 | 31            | 25                  | 28      |
| 3. Duży super market, hipermarket                               | 35            | 27                  | 23      |
| 4. Hurtownie, gdzie sprzedawane są towary w hurtowych ilościach | 14            | 2                   | 2       |
| 5. Patronackie sklepy określonej firmy                          | 6             | 2                   | 3       |
| 6. Bazar, targowisko                                            | 14            | 12                  | 13      |
| 7. W innym sklepie                                              | 2             | 1                   | 1       |
| 8. Trudno powiedzieć                                            | 2             | 5                   | 2       |

\* respondenci mogli wybrać więcej niż dwie możliwości

Źródło: Opracowanie własne

Stosunkowo rzadziej emeryci i renciści korzystają z dużych sklepów – supermarków i hipermarketów, w sklepach tych dokonują zakupów przede wszystkim artykułów spożywczych. Wynikać to może z niskich cen i licznych promocji na te towary.

Wyraźnie zmniejszyło się zainteresowanie zakupami na bazarach i targowiskach, w szczególności dotyczy to artykułów spożywczych i środków czystości. Bazary i targowiska odgrywają dziś w handlu żywnością znacznie mniejszą rolę niż dawniej, kiedy konkurowały ze sklepami samoobsługowymi.

Wzrost roli sklepów dużych, które oferują zróżnicowany asortyment towarów, i stopniowe zmniejszanie się roli bazarów i targowisk jako miejsc dokonywania zakupów jest charakterystyczną cechą wszystkich kategoriach społeczno-ekonomicznych. Jednakże w odróżnieniu od konsumentów aktywnych zawodowo wśród emerytów i rencistów osób nadal dominującym miejscem zakupów są małe, osiedlowe sklepy.

Wraz z rozwojem gospodarki rynkowej w Polsce pojawiły się nowe dobra konsumpcyjne i nowe wzory zachowań nabywczych. Konsument permanentnie konfrontowany jest z szeroką paletą dóbr konsumpcyjnych oferowanych przez producentów i oddziaływaniem reklamy, mody. W wyniku tego

tworzą się postawy konsumpcyjne charakterystyczne dla społeczeństwa konsumpcyjnego.

Analizując stosunek konsumentów do oferty dóbr konsumpcyjnych na rynku, możemy wyróżnić typy zachowań nabywczych. Wyniki badań wskazują, że wśród emerytów i rencistów możemy wskazać na liczną grupę konsumentów, których zachowanie nabywcze charakteryzuje pasywność w ocenie oferty rynkowej. Cechuje ich zagubienie wśród wielości produktów oferowanych na rynku i brak umiejętności właściwej oceny produktu pod względem ich jakości. Zagubienie w ofercie rynkowej oddają wypowiedzi: „w sklepach jest tyle podobnych towarów, że nie wiem, co kupić”, „nie potrafię ocenić, które produkty są naprawdę dobre, lepsze od innych” (tab. 9).

Tab. 9 Zachowania nabywcze cechujące się biernością wobec oferty rynkowej w %

| Kategorie społeczno-zawodowe | Rodzaj odpowiedzi: |         |                |       |
|------------------------------|--------------------|---------|----------------|-------|
|                              | Dość często        | Czasami | Niezbyt często | Nigdy |
| Ogółem badani                | 22                 | 43      | 22             | 13    |
| Renciści                     | 22                 | 35      | 30             | 13    |
| Emeryci                      | 19                 | 43      | 18             | 20    |

Źródło: badania własne

Zachowania konsumpcyjne stosunkowo licznej grupy badanych wykazują cechy charakterystyczne dla konsumpcji proekologicznej (zob. [Jastrzębska-Smolaga, 2000]). Cechą charakteryzującą te zachowania jest dbałość o środowisko naturalne i nie stwarzanie zagrożeń wobec niej. Wskaźnikami tych zachowań są następujące deklaracje: „kupując produkty żywnościowe sprawdzam datę ważności”; „kupując coś zwracam uwagę na to, z czego jest to zrobione albo, jaki jest skład chemiczny”; „kupując środki czystości sprawdzam, czy są ekologiczne” (tab. 10).

Tab. 10 Zachowania nabywcze proekologiczne osób biernych zawodowo w %

| Kategorie społeczno-zawodowe | Rodzaj odpowiedzi |         |                |       |
|------------------------------|-------------------|---------|----------------|-------|
|                              | Dość często       | Czasami | Niezbyt często | Nigdy |
| Ogółem badani                | 40                | 22      | 18             | 20    |
| Renciści                     | 40                | 19      | 12             | 29    |
| Emeryci                      | 38                | 17      | 22             | 23    |

Źródło: badania własne

Konsument proekologiczni oceniają oferowane produkty pod względem ich funkcji użytkowych,

zwracając uwagę na sposób wykonania, skład chemiczny, datę ważności produktu, stopień szkodliwości wobec środowiska. Takie zachowanie jest charakterystyczne przede wszystkim dla emerytów i rencistów.

Innym zachowaniem nabywczym wyróżnionym ze względu na stosunek do oferty rynkowej jest zachowanie spontaniczne, które charakteryzuje konsumentów nabywających dobra konsumpcyjne ze względu na ładne opakowanie, modę, emocje. Wskaźnikami tych zachowań są wypowiedzi: „czasem kupuję coś, bo może się przydać, choć w tej chwili nie jest niezbędnie potrzebne”, „zdarza się, że kupuję, dlatego, że jest ładnie opakowane”, „kupuję coś nowego, modnego, choć mam w domu takie same rzeczy nadal użyteczne” (tab. 11). Te zachowania są najbardziej pożądanymi przez producentów, gdyż konsumenci, którzy przejawiają takie zachowania, są najbardziej podatni na oddziaływanie bodźców zewnętrznych, tj. mody i reklamy. Wśród badanych emerytów i rencistów te zachowania konsumpcyjne stosunkowo rzadko występują.

Tab. 11 Zachowania nabywcze spontaniczne osób biernych zawodowo w %

| Kategorie społeczno-zawodowe | Rodzaj odpowiedzi: |         |                |       |
|------------------------------|--------------------|---------|----------------|-------|
|                              | Dość często        | Czasami | Niezbyt często | Nigdy |
| Ogółem badani                | 2                  | 15      | 18             | 65    |
| Renciści                     | 1                  | 8       | 11             | 80    |
| Emeryci                      | 1                  | 9       | 12             | 78    |

Źródło: badania własne

Uzupełnieniem analizy zachowań konsumpcyjnych ze względu na ofertę rynkową jest zachowanie nabywcze związane z dokonywaniem zakupów dóbr luksusowych, które uzewnętrznia się w częstotliwości zakupów w eleganckich sklepach (tab.12) Analiza odpowiedzi na pytanie *jak często bywają takie sytuacje, że kupuje Pan(i) w najlepszych, eleganckich sklepach?* pozwala określić stopień występowania tego typu zachowań. Wśród badanych emerytów i rencistów ten typ zachowań występuje w sposób śladowy.

Tab. 12 Zachowania nabywcze związane z dokonywaniem zakupów dóbr luksusowych

| Kategorie społeczno-zawodowe | Rodzaj odpowiedzi: |         |                |       |
|------------------------------|--------------------|---------|----------------|-------|
|                              | Dość często        | Czasami | Niezbyt często | Nigdy |
| Ogółem                       | 1                  | 12      | 19             | 67    |
| Renciści                     | 0                  | 5       | 6              | 89    |

|         |   |   |    |    |
|---------|---|---|----|----|
| Emeryci | 3 | 6 | 14 | 76 |
|---------|---|---|----|----|

Źródło: badania własne

## 6. Podsumowanie

Powyższe rozważania nad konsumpcją emerytów i rencistów w Polsce pozwalają stwierdzić, że po pierwsze miało miejsce skupienie się tych osób na konsumpcji podstawowych dóbr i usług służących zaspokojeniu podstawowych potrzeb. Po drugie, oceniając gospodarstwa domowe rencistów i emerytów w wymiarze statystycznie uchwytanych dochodów, ogólnego poziomu konsumpcji oraz wydatków na dobra i usługi konsumpcyjne, a także poziomu wyposażenia w dobra trwałego użytku, można stwierdzić, że nastąpiło podniesienie się poziomu cywilizacyjnego, tj. ogólna poprawa warunków życia, w szczególności wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku. Jednakże dystans dzielący emerytów i rencistów od kategorii pracowników umysłowych i pracujących na własny rachunek ulega stopniowemu zwiększaniu się, co wywołuje u tej kategorii osób postawy proegalitarne, kontestujące gospodarkę rynkową.

Z analizy wyników badań nasuwa się refleksja, że w Polsce na początku XXI wieku nie wszyscy obywatele uczestniczą w procesie konsumpcji jako pełnowartościowi konsumenci. Znaczna część społeczeństwa polskiego, w tym emeryci i renciści, zajmuje się działaniami na rzecz zaspokojenia podstawowych potrzeb egzystencjalnych (żywność, mieszkanie, bezpieczeństwo), zaś pozostała – część mniej liczna – skupia się na konsumpcji dóbr dających przyjemność i zadowolenie.

Aby te negatywne zjawiska społeczne minimalizować, potrzebna jest polityka zmierzająca do zmniejszania nierówności między dużymi grupami społeczno-ekonomicznymi.

## Literatura

- Beskid L., 1994, *Percepcja społeczna sytuacji materialnej i jej zróżnicowań*, INE PAN, Warszawa, z. 14  
 Burghart A., 1974, *Allgemeine Wirtschaftssoziologie*, Verlag Dokumentation, Pullach bei München, 231 s.  
 Byłok F., 2005, *Konsumpcja w Polsce i jej przemiany w okresie transformacji*, Wyd. Politechnika Częstochowska, Częstochowa 2005, 506 s.  
 Bywalec Cz., Rudnicki L., 1999, *Podstawy ekonomiki konsumpcji*, Wyd. AE, Kraków, 167 s.

- Coleman R., 1983 *The Continuing Significance of Social Class in Marketing*, „Journal of Consumer Research”, 10, s. 265-280
- Gajewski S., 1994, *Zachowania się konsumenta a współczesny marketing*, Wyd. UŁ, Łódź 1994, 190 s.
- Marody. M. (red), 2002, *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, WN Scholar, 488 s.
- Jastrzębska-Smolaga H., 2000, *W kierunku trwałej konsumpcji. Dylematy, zagrożenia, szanse*, PWN, Warszawa, 267 s.
- Katona G., 1960, *Die Macht des Verbraucher, Über die Beziehungen zwischen Nationalökonomie, Psychologie und Sozialpsychologie*, Verlag Mohr, Tübingen, 452 s.
- Kędzior Z., 1992, *Gospodarstwa domowe- podmiot gospodarujący*, „Monografie i Syntezy” nr 70, IRWiK, Warszawa
- Kramer J., 1997, *Konsumpcja w gospodarce rynkowej*, PWE, Warszawa, 318 s.
- Mazurek-Łopacińska K. (red.), 1988, *Zmiany zachowań konsumenckich w warunkach polskiej gospodarki*, Wyd. AE, Wrocław, 216 s.
- Podgórski J., 1996, *Ubóstwo subiektywne*, [w:] *Ubóstwo w świetle badań budżetów gospodarstw domowych*, GUS, Warszawa.
- Szczepański J., 1981, *Konsumpcja a rozwój człowieka. Wstęp do antropologicznej teorii konsumpcji*, PWE, Warszawa
- Światowy G., 1994, *Zachowanie konsumenckie*, Wyd. AE, Wrocław
- Wiszniewski E., 1993, *Ekonomika konsumpcji*, PWE, Warszawa, 297 s.